

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka a literatury

**Vztahy příslušníků společenských tříd v sociálních románech Jakuba Arbesa a
Gustava Pflögera Moravského**

Bakalářská práce

Autor: Aneta Pichová
Studijní program: B7507 Specializace v pedagogice
Studijní obor: Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání
Historie se zaměřením na vzdělávání
Vedoucí práce: Mgr. Jan Bílek, Ph.D.

Zadání bakalářské práce

Autor: Aneta Pichová

Studium: P17P0426

Studijní program: B7507 Specializace v pedagogice

Studijní obor: Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání, Historie se zaměřením na vzdělávání

Název bakalářské práce: **Vztahy příslušníků společenských tříd v sociálních románech Jakuba Arbesa a Gustava Pfliegera Moravského.**

Název bakalářské práce AJ: Relationships of social classes members in the social novels of Jakub Arbes and Gustav Pflieger Moravský.

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Bakalářská práce se bude zaměřovat na sociální motivy ve vybraných dílech Jakuba Arbesa a Gustava Pfliegera Moravského, kteří se jako první zabývali v českém prostředí žánrem sociálního románu. Konkrétně jde o romány Moderní upíři, Z malého světa a Paní fabrikantová. Práce se bude věnovat přiblížení a vymezení pojmu sociální román, literárně-historickým kontextem doby, ve které oba autoři tvořili, a srovnáním obrazů mezilidských vztahů příslušníků jednotlivých společenských tříd v těchto románech.

Arbes, Jakub, Moderní upíři, Mladá fronta, Praha 1960. Dějiny české literatury II, III, ČSAV, Praha 1960 - 1961. Pflieger Moravský, Gustav, Z malého světa, Melantrich, Praha 1951. Pflieger Moravský, Gustav, Paní fabrikantová, Melantrich, Praha 1930. Plánská, Božena, Sociální romány Jakuba Arbesa, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1987. Sborník Pedagogické fakulty v Českých Budějovicích. Pytlík, Radko, Česká literatura v evropském kontextu, Československý spisovatel, Praha 1982. Janáčková, Jaroslava, Český román sklonku 19. století, Academia, Praha 1967.

Garantující pracoviště: Katedra českého jazyka a literatury,
Pedagogická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. Jan Bílek, Ph.D.

Oponent: dr. hab. Marcin Lukasz Filipowicz, Dr.

Datum zadání závěrečné práce: 13.12.2018

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala pod vedením vedoucího bakalářské práce Mgr. Jana Bílka, Ph.D. samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 15. 6. 2020

.....

Aneta Pichová

Poděkování

Děkuji vedoucím této bakalářské práce, paní doc. PaedDr. Boženě Plánské, CSc., a Mgr. Janu Bílkovi, Ph.D., za jejich vstřícný přístup, cenné rady a pomoc při zpracování zvoleného tématu.

Anotace

PICHOVÁ, Aneta. *Vztahy příslušníků společenských tříd v sociálních románech Jakuba Arbesa a Gustava Pfliegera Moravského*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2020. 45 s. Bakalářská práce.

Bakalářská práce se zaměřuje na sociální motivy ve vybraných dílech Jakuba Arbesa a Gustava Pfliegera Moravského, kteří se jako první zabývali v českém prostředí žánrem sociálního románu. Konkrétně jde o práce *Moderní upíří*, *Z malého světa* a *Paní fabrikantová*. Pozornost je nejprve věnována historickému kontextu doby, ve které oba autoři tvořili, a nastínění stavu společnosti 19. století. Dále práce vymezuje a přibližuje pojem a žánr sociální román. Poslední, nejrozsáhlejší, oddíl předkládá výsledky, analýzy a interpretace sociální problematiky zkoumané na vztazích příslušníků jednotlivých tříd v uvedených románech. Závěr bakalářské práce shrnuje základní zjištění.

Klíčová slova: Jakub Arbes, Gustav Pflieger Moravský, sociální román

Anotation

PICHOVÁ, Aneta. *Relationships of social classes members in the social novels of Jakub Arbes and Gustav Pfleger Moravský*. Hradec Králové: Faculty of Education, University of Hradec Králové. 2020. 45 pp. Bachelor Thesis.

The bachelor thesis focuses on social motives in the artwork of Jakub Arbes and Gustav Pfleger Moravský who addressed the issues typical for a social novel genre in the Czech environment as the first ones. To be specific, their artwork includes *Modern Vampires (Moderní upíři)*, *From the Small Man's World (Z malého světa)* and *Mrs. Factory (Paní fabrikantová)*. In the first instance, the thesis concentrates on the historical context of the era during which both authors created their artwork, and it further outlines the condition of the society in 19th century. Thereupon, the thesis expounds and defines the concept and genre of the social novel. The last, and yet the vastest section of the thesis represents the above-mentioned research, analyses and interprets these social novels, while also taking into account the social issues explored through the relationships among members of diverse social classes. The conclusion of the thesis summarizes the fundamental deductions arising from the research conducted on the basis of these issues.

Key words: Jakub Arbes, Gustav Pfleger Moravský, social novel

Obsah

Úvod.....	7
1 Historický kontext.....	9
1.1 Postavení dělnické třídy v 19. století	9
1.2 Vyvrcholení průmyslového kapitalismu a krize v 70. letech 19. století	12
2 Sociální román	14
2.1 Pojem sociální román	14
2.2 Sociální román v české literatuře	15
3 Román Z malého světa	17
3.1 Obraz mezilidských vztahů příslušníků jednotlivých tříd v románu Z malého světa.....	18
3.1.1 Rovina sociální	18
3.1.2 Rovina národnostní.....	20
3.1.3 Rovina romantická.....	22
4 Román Paní fabrikantová.....	25
4.1 Obraz mezilidských vztahů příslušníků jednotlivých tříd v románu Paní fabrikantová.....	26
4.1.1 Rovina sociální	26
4.1.2 Rovina národnostní.....	27
4.1.3 Rovina romantická.....	29
5 Román Moderní upíři.....	32
5.1 Obraz mezilidských vztahů příslušníků jednotlivých tříd v románu Moderní upíři	34
5.1.1 Rovina sociální	34
5.1.2 Rovina romantická.....	37
Závěr	40
Seznam použité literatury	42

Úvod

Tato bakalářská práce se zabývá vztahy mezi příslušníky společenských tříd v českých sociálních románech od Jakuba Arbesa a Gustava Pfliegera Moravského. K výběru tématu mě vede zájem o sociální problematiku v 19. století a její zpodobení v české literatuře. Přestože je Jakub Arbes známý spíše jako tvůrce romanet a Gustav Pflieger Moravský již z výuky na základních školách téměř vymizel, oba jsou pokládáni za průkopníky sociálního románu, v němž je zachována stopa po bojích o sociální spravedlnost v minulých časech. Pflieger dokonce poprvé v české literatuře zobrazuje život dělníka v továrním prostředí i téma stávkového boje.

Cílem této bakalářské práce je postihnout, jak se oba autoři vypořádávají s realistickým uměleckým zobrazením vzájemného působení společnosti a jedince v nově kapitalisticky uspořádané společnosti. Oba autoři se ve svých sociálních románech zabývají společenskými konflikty své doby a dívají se na ně již z třídního pohledu. Rozpory však nevykreslují pouze jako třídní boj mezi buržoazií a proletariátem, do těchto konfliktů zasahuje také problematika národnostní a morální. Zároveň se ve svých dílech snaží podat nezkrácený obraz dobových společenských vrstev.

Pro svou bakalářskou práci jsem si vybrala díla, která sympatizují s třídou vykořisťovaných českých dělníků. Hlavní protagonisté děl pochází většinou z proletářské třídy a prochází si během své cesty za lepším životem množstvím nesnází. Oba autoři hledají držitele pokrokových, kladných a morálních vlastností v proletářských a demokratických vrstvách společnosti.

Právě z těchto důvodů věnuje bakalářská práce pozornost dvěma románům Gustava Pfliegera Moravského *Z malého světa* a *Paní fabrikantová* a jednomu románu Jakuba Arbesa *Moderní upíří*. Romány již tendují k realistické literatuře, stále jsou však nositeli prvků romantismu. Zatímco Jakub Arbes se pokouší o typizaci vrstvy buržoazie, Gustav Pflieger Moravský se ve svém románu *Z malého světa* snaží charakterizovat třídu dělnickou.

Hlavním cílem práce je analýza a interpretace sociální, národnostní a romantické roviny vybraných sociálních románů. Nejprve se zabývá historickým kontextem, v němž romány Arbesa a Pfliegera vznikaly, poté žánrem sociálního románu a jeho výzkumem a v poslední části analýzou vybraných děl. Postihuje, jak tato díla vykreslují sociální a třídní problematiku dané doby, jakým způsobem jsou

podány mezilidské vztahy jednotlivých protagonistů z různých společenských vrstev a jaké faktory tyto vztahy ovlivňují.

1 Historický kontext

1.1 Postavení dělnické třídy v 19. století

Během průmyslové revoluce pokračovala změna třídní struktury, která započala již rozkvětem manufaktur. Již manufaktura začala vytvářet námezdního dělníka, který byl odpoután od výrobních prostředků, a tento proces pak průmyslová revoluce dokončila. Přinesla s sebou změnu ve výrobních silách, kdy se začaly používat pracovní a pohonné stroje. Počátky tohoto období jsou spjaty také s růstem kapitalistických výrobních poměrů, které dále vedly k narůstajícímu vykořisťování námezdních dělníků a upevňovaly průmyslovou buržoazii jak početně, tak ve společenské hierarchii.¹

Průmyslová buržoazie byla v českých zemích téměř celá německá, hospodářská síla německého kapitálu podstatně převyšovala sílu české buržoazie. V českém národním hnutí se prezentovala pouze maloburžoazní inteligence, která pro svůj národní boj získávala celé řady dělníků.

Důležitý sociální jev, který přinesla průmyslová revoluce, bylo vytváření průmyslového proletariátu a utvoření a posilování průmyslové buržoazie. Další podstatnou společenskou změnou bylo složení dělnické třídy, kdy se snižoval podíl dělníků pracujících v domácím prostředí, a naopak stoupal počet pracovníků továren. Podnikatelé získávali pro práci v továrnách své zaměstnance z řad původních domácích dělníků, venkovských a městských řemeslníků, vesnického zemědělského lidu či městské chudiny.² Továrních dělníků ve druhé polovině 19. století stále přibývalo a stali se nepřehlédnutelnou skupinou městského obyvatelstva.³

Zavedení strojní výroby vedlo ke zjednodušení pracovních úkonů dělníků. Vyškolení dělníci byli nahrazováni nevyučenými, jejichž práce byla levnější, a na práci, kterou dříve vykonávali muži, byly přijímány ženy a děti, jimž fabrikanti vypláceli nepoměrně nižší plat. Tak se tomu dělo především v textilním průmyslu, zejména u sprádacích strojů a stavů, ale třeba i v hornictví, kde na konci 19. století pracovalo v Rakousko-Uhersku více než sedm tisíc dětí.⁴ Alternativa ženské a dětské

¹ MRÁZEK, Otakar. *Vývoj průmyslu v Českých zemích a na Slovensku od manufaktury do roku 1918*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1964, s. 130.

² Tamtéž, s. 131.

³ HLAVÁČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době I*. Praha: Historický ústav, 2014, s. 247.

⁴ MRÁZEK, Otakar. *Vývoj průmyslu v Českých zemích a na Slovensku od manufaktury do roku 1918*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1964, s. 133.

práce tak vedla ke snižování platu i vyučených dělníků, což zapříčinilo pokles jejich životní úrovně. V pražských kartounkách navíc byli zaměstnáváni stále častěji učni, kteří také pracovali za zlomek ceny dospělého vyučeného dělníka (za kus, za který vyučený pracovník dostával 1 zl. a 12 krejcarů, bral učeň pouhých 28 krejcarů).⁵

Čím více přebíraly stroje dělníkům práci, tím více rostla v pražských i v jiných továrnách nezaměstnanost. Již zmíněná změna ve výrobních silách vedla k projevům averze vůči zavádění perrotin a tiskařských strojů. Vykořisťování a nezaměstnaní dělníci hledali zastání u státu, dovolávali se pomoci proti libovolnému snižování mezd fabrikanty, zaměstnávání učňů a zejména se vyhrazovali proti zavádění strojů. Stát však guberniálním dekretem z roku 1844 jejich požadavky zamítl s tím, že využití perrotin a strojů či stanovení výše výplat náleží do práv majitelů továren a stát nemá možnost požadovat na fabrikantech zvýšení mezd dělníků.⁶

Vztahy mezi dělníky a továrníky se zostřovaly. Následkem bylo propukání dělnických bouří a stávek, které vyvrcholily v roce 1844. Nejvíce se bouřili tiskaři kartounů v Praze, Liberci a České Lípě, přidali se také dělníci, kteří pracovali na stavbě první železnice do Prahy.⁷ Pracující lid si chtěl stávkou vynutit zachování dosavadních mezd a odstranění perrotin z výrobního procesu. Když však byli fabrikanty nemilosrdně odmítnuti, tak se rozhořčení dělníci uchýlili k demonstracím v několika předních pražských kartounkách, kde došlo i na rozbíjení strojů. V momentě, kdy se továrníci začali cítit ohroženi, sami požádali o pomoc stát, který jim (na rozdíl od dělníků, kteří žádali v minulosti) přikročil na pomoc s vojskem. Stávka byla potlačena.⁸ Do této doby byl zasazen děj románu *Z malého světa* od Gustava Pfliegera Moravského.

Jelikož onemocnění dělníka, které ho vyřadilo z práce na několik dní či týdnů, představovalo pro něj i jeho rodinu naprostou tragédií, zakládal proletariát v rámci jednotlivých závodů spolky. Vstup do nich byl dobrovolný. Dělník ze svého platu odevzdával část vydělaných peněz jako příspěvek spolku, který v případě nemoci vyplácel jeho rodině podpory, nebo za něho platil pohřebné. Vznik těchto spolků musel být povolován rakouským státem.⁹

⁵ Tamtéž, s. 134.

⁶ Tamtéž, s. 134, 135.

⁷ Tamtéž, s. 135.

⁸ Tamtéž, s. 136.

⁹ Tamtéž, s. 138.

Ve druhé polovině 19. století došlo k prodlužování pracovní doby. Ta se v období rozmachu průmyslové revoluce v Českých zemích pohybovala v odvětvích průmyslu mezi 12–15 hodinami.¹⁰ Továrníci v mnohých závodech prodlužovali pracovní dobu dělníků až po nejzazší mez. Nejhorší podmínky panovaly u domácích tkalců, kde mnohdy dosahovala až 17 hodin za den.¹¹ Takto dlouhá pracovní doba a pracovní fyzické přetížení vedlo k nárůstu úrazů a nemocí. Dělníci navíc pracovali v dusných a nevětraných dílnách, ve kterých nebylo postaráno ani o nejprimitivnější hygienické podmínky. V těchto zaprášených prostorech také obědvali a mnohdy i spali, takže se zde velmi snadno šířily různé nemoci, zejména tuberkulóza.¹²

Katastrofální byla také bytová situace. Pokud dělník nemohl z důvodu nemoci docházet do továrny a nevydělal si pár dní peníze, byl on i celá jeho rodina bezcitně z bytu vyhozena. Vlhké a nehygienické byty, ve kterých žilo mnohdy na pár metrech čtverečných několik rodin, byly také neúměrně drahé v poměru k výdělku dělníků. Není proto divu, že úmrtnost byla v tomto prostředí vysoká. V 70. let se ve městech bytová situace zlepšila. Budovaly se pro ně účelové domky a vznikaly dělnické kolonie.¹³

Ženy, aby zlepšily neútěšnou situaci rodiny, nastupovaly velmi brzy po porodu do továren na dlouhé směny a děti nechávaly přes den samotné a o hladu.¹⁴ Chudobou však netrpěli pouze nemocní a staří, stále častěji strádali také lidé, kteří nemohli sehnat práci, nebo jejich renta dostačovala pouze na nuzné živoření. Ve čtyřicátých letech bylo častým jevem, že každý den chodily po Praze zástupy 50–60 dělníků prosit o práci do všech místních továren.¹⁵

Proletariát však nezůstával v nečinnosti, a naopak aktivně bojoval proti vykořisťování fabrikanty. I během druhé poloviny 19. století propukaly četné živelné dělnické bouře a stávký. Dělníci požadovali zlepšení nebo udržení dosavadních pracovních podmínek, zvýšení mezd a od konce šedesátých let také snížení pracovní

¹⁰ Tamtéž, s. 271.

¹¹ PURŠ, Jiří. *Dělnické hnutí v českých zemích 1849–1867*. Praha: Československá akademie věd, 1961, s. 34, 35.

¹² MRÁZEK, Otakar. *Vývoj průmyslu v Českých zemích a na Slovensku od manufaktury do roku 1918*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1964, s. 276.

¹³ HLAVÁČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době I*. Praha: Historický ústav, 2014, s. 247.

¹⁴ MRÁZEK, Otakar. *Vývoj průmyslu v Českých zemích a na Slovensku od manufaktury do roku 1918*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1964, s. 276.

¹⁵ URBAN, Otto. *Česká společnost 1848–1918*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1982, s. 14.

doby. Dělnické bouře a stávky vyvrcholily v roce 1872, kdy stávkovalo velké množství závodů.¹⁶

Mezi léty 1846–1880 vzrostlo více než dvojnásobně množství dělníků v průmyslu a vznikla celá řada nových průmyslových podniků. Na přelomu 60. a 70. let došlo k dovršení průmyslové revoluce. V tomto období již rostlo třídní uvědomění proletariátu a dělnictvo si uvědomovalo nutnost boje proti nelidským pracovním podmínkám.

1.2 Vyvrcholení průmyslového kapitalismu a krize v 70. letech 19. století

Revoluce roku 1848 vytvořila na území Rakouska-Uherska důležitý předěl mezi obdobím feudalismu a kapitalismu. Od tohoto roku až do počátku 70. let se v mnoha průmyslových odvětvích změnila výroba ve velkovýrobu a bylo to také období, ve kterém se prohlubovaly přeměny třídní struktury. Průmyslová revoluce posílila postavení buržoazie. A to převážně německé a rakouské, která se stala společně s církví a velkostatkářskou šlechtou třídní podporou rakousko-uherské vlády.¹⁷

Po hospodářské krizi, která zasáhla Rakousko-Uhersko v roce 1866 průmyslová výroba rychle stoupala, byly zakládány nové závody a rozšířila se strojní výroba. Nadvýrobě však nemohla odpovídat spotřeba. Tato skutečnost vedla k hospodářské krizi 70. let, která poprvé udeřila 9. května 1873, kdy došlo ke krachu na vídeňské burze. *„Během čtyřadvaceti hodin poklesly kursy akcií o několik set milionů zlatých, jeden podnik za druhým ohlašoval likvidaci. [...] Skutková podstata byla přitom prostá a nijak překvapující – celý hospodářský rozvoj byl vlastně jen ‚vedlejší produktem‘ velké hry o peníze, jež byla hlavním smyslem všeho.“*¹⁸

Krize prověřila životaschopnost všech malých i velkých podniků. Nejhorší následky zaznamenaly bezprostředně po pádu vídeňské burzy hlavní průmyslové oblasti. V českých zemích tedy Praha, kde rapidně vzrostla nezaměstnanost, zhroutil se velká část podniků, které upadly do konkurzu, a byla zlikvidována

¹⁶ MRÁZEK, Otakar. *Vývoj průmyslu v Českých zemích a na Slovensku od manufaktury do roku 1918*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1964, s. 277, 278.

¹⁷ Tamtéž, s. 149, 151.

¹⁸ URBAN, Otto. *Česká společnost 1848–1918*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1982, s. 276, 277.

polovina pražských bank.¹⁹ Jednalo se o první krizi, která zasáhla všechna odvětví průmyslu, nejvíce však železářství, strojírenství, textilnictví a potravinářství.

Pražské dělnictvo bylo v této době postiženo nejen nezaměstnaností, ale také mohutným poklesem mezd za nárůstu intenzity práce. Do tohoto historického období byl zasazen děj sociálního románu Jakuba Arbesa *Moderní upíři*.

¹⁹ MRÁZEK, Otakar. *Vývoj průmyslu v Českých zemích a na Slovensku od manufaktury do roku 1918*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1964, s. 238.

2 Sociální román

2.1 Pojem sociální román

Vzhledem k tomu, že se tato bakalářská práce zabývá sociálními romány dvou průkopníků tohoto jevu v české literatuře, je na místě pokusit se definovat a charakterizovat tento literární žánr. V této kapitole se tak budu snažit odpovědět na otázku, co je to sociální román a čím se liší od žánrů jiných.

Obtíže s definováním pojmu sociální román vyplývají především ze skutečnosti, že román obecně má za úkol odrazit v sobě společenské klima a sociální poměry své doby. A zároveň nejen každý román, ale každé umělecké a literární dílo v jistém směru na společnost působí.

V českém prostředí se pokusil definovat sociální román jako literární útvar Radko Pytlík, který uvádí, že „*sociálním románem myslíme pak zvláštní druh [románu], v němž společnost, její poměry a podmínky, jež určují charakter románového hrdiny, jsou vlastním předmětem zkoumání.*“²⁰ Jeho základní rys vidí v boji s romantickou tradicí, kdy v dílech často dochází k prolínání dvou fází vývoje českého románu, romantické a realistické. Tento znak je jasně patrný v románech Gustava Pfliegera Moravského, ve kterých nacházíme prvky romantismu i rozvíjejícího se realismu. Druhým rysem, který určuje jeho podobu je podle Radko Pytlíka naturalismus.²¹

Sociálnímu románu se dále věnovala Božena Plánská, podle které je „*dominující metodou v přístupu ke skutečnosti kritický realismus, ať již obsahuje určité doznívající prvky romantismu, či je zabarven zolovským naturalistickým determinismem.*“²²

Jisté je tedy to, že se sociální román zabývá problematikou společenských vrstev, které se formují v kapitalistické společnosti, a řeší antagonismus tříd proletariátu a buržoazie. Tento třídní boj je však v počátcích jeho vývoje často zastíněn morálními či národnostními problémy. Tuto skutečnost opět nalzáme u sociálních románů Gustava Pfliegera Moravského, které v této práci analyzujeme.

²⁰ PYTLÍK, Radko. *Česká literatura v evropském kontextu*. 1. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1982, s. 11.

²¹ Tamtéž, s. 11.

²² PLÁNSKÁ, Božena. Sociální romány Jakuba Arbesa, In *Sborník Pedagogické fakulty v Českých Budějovicích*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987, s. 10.

Pro společenský román je také charakteristické vykreslení prostředí, jehož popis se stává centrální složkou prózy. Prostor, ze kterého protagonisté příběhu vycházejí, nebo ve kterém se pohybují, je psychicky i společensky formuje. Přesvědčení o jeho rozhodujícím vlivu na život člověka vede k oslabení osobní psychologie postav. Naopak dochází k jejich typizaci (dělník, podnikatel, sluha, sirotek).²³ Právě z toho důvodu se autoři sociálních románů důkladně seznamují se soudobým společenským prostředím a pokouší se o jeho realistické vykreslení.

Nejkonkrétněji definovala pojem sociální román v jedné ze svých studií již zmíněná Božena Plánská: „*Pojem sociální román tedy zahrnuje taková díla, která bez romanticky zabarveného morálního apriorismu nebo alespoň bez jeho převažující tendence usilují zobecněním postihnout základní společenské vztahy, jejich charakter a lidskou kvalitu, zbavující dělnickou otázku a vůbec proletářské prostředí nádechu exotičnosti, výlučnosti a fatalistické vydědění a v neposlední řadě začleňují sociální problematiku do celého komplexu společenského života a konečně zmapovávají možnosti realistického ztvárnění vzájemného vztahu individua a společnosti.*“²⁴ V duchu této myšlenky byla zvolena vybraná díla od Jakuba Arbesa a Gustava Pflögera Moravského.

2.2 Sociální román v české literatuře

Sociální román v českém prostředí vzniká a rozvíjí se ve druhé polovině 19. století, kdy se česká společnost mění a modernizuje. Z feudální společnosti se po roce 1948 stává společnost kapitalistická.²⁵ Jeho vytvoření a rozvoj tak souvisí s potřebou části české literární inteligence reagovat na vážné sociální otázky, které jim klade společenský vývoj. Forma sociálního románu umožňuje české literatuře vyjádřit svůj postoj ke společenské problematice své doby.

Autoři, kteří měli na srdci řešení základních společenských otázek, ve svých dílech individuálními osudy svých protagonistů reflektují různé typy vztahů a sociální chování příslušníků obou společenských tříd.²⁶

²³ MOCNÁ, Dagmar a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. 1. vyd. Litomyšl: Paseka, 2004, s. 630.

²⁴ PLÁNSKÁ, Božena. Sociální romány Jakuba Arbesa, In *Sborník Pedagogické fakulty v Českých Budějovicích*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987, s. 10.

²⁵ KOLEKTIV AUTORŮ. *Dějiny země Koruny české II*. 7. vyd. Praha: Paseka, 2001, s. 124.

²⁶ JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Český román sklonku 19. století*. 1. vyd. Praha: Academia, 1967, s. 52.

Důležitou podmínkou k tomu, aby mohl vzniknout román tohoto typu, bylo dospění české společnosti do bodu, „*kdy si byla schopna uvědomit sebe jako fungující systém, v němž postavení a společenské zařazení jednotlivých jejích příslušníků nezáleží na náboženských představách o uspořádání společnosti, či ‚věčných principech‘, ale je výsledkem konkrétních poměrů hospodářských, společenských a kulturních, jinými slovy, kdy si společnost sebe samu uvědomila jako společnost třídní a zároveň třídnost začala (alespoň její pokroková část) pociťovat jako nespravedlnost.*“²⁷

Průkopníky sociálního románu v českém prostředí nejsou jen Jakub Arbes a Gustav Pflieger Moravský, na jejichž díla se tato bakalářská práce zaměřuje, ale také Karel Sabina či Antal Stašek.

²⁷ PLÁNSKÁ, Božena. Sociální romány Jakuba Arbesa, In *Sborník Pedagogické fakulty v Českých Budějovicích*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987, s. 7.

3 Román Z malého světa

Sociální téma zastupuje v české próze májové generace Gustav Pflieger Moravský svým dílem *Z malého světa*. V tomto románu byl poprvé zobrazen život „malého světa“, dělnictva v továrním prostředí, i téma stávkového boje. Román vyšel poprvé v roce 1864. Pflieger napsal o rok dříve, 8. ledna 1863, svému příteli: „*Chci něco psáti ze života dělníků, a sice tiskařů, a chci použití v románu nepokojů tiskařů v Praze před rokem 1848 co poznenáhlé přípravy k tomu roku.*“²⁸

Pflieger cítil potřebu svým čtenářům objasnit, proč pro svůj nový román zvolil tuto novou tematiku a proč byli hlavní hrdinové jeho příběhu dělníci. To se mu podařilo splnit při sepsání předmluvy k prvnímu vydání. V ní napsal, že hlavní pohnutkou díla byla jeho návštěva ve fabrice na kartouny na Smíchově, ve které se potiskovaly bavlněné látky. Zde byl Pflieger svědkem utrpení dělnictva, slyšel „*nemálo stesků na život, ježto vedou ubozí dělníci fabriční.*“²⁹ Dále píše: „*Nedalo mi to, já použil každé příležitosti, abych se poněkud blíže seznámil s předmětem – proběhl jsem nejednu dílnu, smluvil jsem se s nejedním dělníkem, konal jsem pokud možná studie – a výsledek toho všeho je tato knížka.*“³⁰

Právě skutečnost, že před sepsáním románu Pflieger osobně pronikl a prostudoval dělnické prostředí, odráží jeho posun k realismu. Realistické jádro díla bylo protkáno romantickými prvky. Tím vzniknul nový typ románu, jehož rozkvět probíhal ve fázi kritického realismu.³¹ Jak dodal Václav Osvald, „*nepodařilo se Pfliegerovi vždy podati realisticky věrné vyličení života dělníků, nedovedl vidět jejich život bez brýlí romantického mámení.*“³²

²⁸ SKREČEK, Rudolf. Vydavatelské poznámky. In *Z malého světa*, 2. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, 1962, s. 386.

²⁹ Tamtéž, s. 386.

³⁰ Tamtéž, s. 386.

³¹ KREJČÍ, Karel. Gustav Pflieger Moravský. In *Z malého světa*, 2. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, 1962, s. 396.

³² OSVALD, Václav. První román z dělnického života. *Dělnická osvěta*, 1931, roč. 17, č. 5, s. 180.

3.1 Obraz mezilidských vztahů příslušníků jednotlivých tříd v románu *Z malého světa*

3.1.1 Rovina sociální

V díle byly naznačeny sociální rozpory soudobé společnosti, propast mezi dělníky a fabrikantem, na jedné straně bída proletariátu, na druhé straně hrubost a přepych kapitalistů.³³

Hlavním protagonistou příběhu byl dělník Václav Procházka, nemanželské dítě hraběte Arnošta, které však bylo vychovááno cizími lidmi, o kterých se domníval, že jsou jeho pravými rodiči. Od dětství byl vykořisťován jako pravý proletář, v šesti letech nastoupil do šlejiřny, kde si musel vydělávat na kus chleba jako brusič granátů.

„Tu se podívejte na moje ruce, na moje prsty a nehty, [...] jak jsem celý zakrněl na těle od toho věčného sedění, dvanáct hodin bez přestání rukama třítí, to je hrozné! A za to všechno dostávám osm krejcarů! Za tak mizerný peníz obrousil jsem si prsty, zpotvořil jsem si tělo, vypadám opravdu jako bídný žebrák na duchu i na těle.“³⁴

Procházka byl velmi prudký hoch, od útlého věku se v něm hromadil hněv na nespravedlnost svého života a soudobých řádů. Jelikož již nehodlal pokorně žít svůj dosavadní život, prchnul ze svého domova v Turnově do Prahy. V Praze ho však čekal pouze osud „české lůzy“. Nemohl sehnat práci, trpěl hladem, dokonce byl zavřen do vězení pro loupež, kterou nespáchal. Po mnohých útrapách se stal tiskařským dělníkem v karlínské kartounce, kde se vypracoval díky své pílí z pozice štrajchpuďlíka na předního tiskaře vzorků a důvěrníka ostatních dělníků. Zde si těžkou prací vydělával na jídlo a na pronájem malé komůrky v sídle pražské chudiny, v bývalém klášteře sv. Anežky Na Františku.

Zvlášť blízké vztahy navázal Procházka se svým soudruhem Strouhalem, se kterým pracoval v továrně i bydlel v jedné komůrce, a s dělníkem Váchou a jeho synem Hynkem. Mladý dělník Hynek Vácha nejvíce poznal, co jsou útrapy chudoby. Hladem mu zemřela jeho stará matka poté, co ji faktor přestal vyplácet mzdu, a jeho

³³ Tamtéž, s. 183.

³⁴ PFLEGER MORAVSKÝ, Gustav. *Z malého světa*. 1. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1962, s. 13.

sestra Tonča si vzala život poté, co byla zneužita jedním bohatým mladíkem. Po těchto událostech se Vácha rozhodnul sepsat knihu, ve které chtěl „*vypsati všecku tu trýzeň, již musíme snášet my ubozí, kterým osud v čelo vepsal znamení poroby a hmotné, neodměněné práce.*“³⁵ Tato kniha se pak stala manifestem pražských dělníků a Hynek revolucionářem z chudoby. Subjektivní roztrpčení a nadávky splývaly s rozhořčením celého davu, s nespokojeností celé vrstvy. „*V románě sociálním vidí jednotlivec v bídě davu svou bídu vlastní, a v bídě vlastní bídu davu.*“³⁶

Robert Hütter zastupoval v díle *Z malého světa* postavení kapitalisty. Jednalo se o Němce, cizince, který se setkal s Procházkou již první den při příchodu do Prahy. Jelikož přišel bez peněz, půjčil si polovinu velmi malého dělníkova jmění. Spoléhal na to, že si peníze v Praze vydělá svou mazaností. Nejprve se díky své vychytralosti dostal do domu českého kupce Wondraschka, stal se jeho obchodním partnerem, lstí získal ruku jeho dcery, obchodem zbohatnul, až se na konec stal majitelem Lechmanovy továrny, ve které pracuje také Procházka – ten, jehož peníze vynesly Hüttera k bohatství.

Robert Hütter byl tvrdý a bezcitný továrník. Od chvíle, kdy přebral Lechmanovu továrnu, nastaly jeho zaměstnancům těžké časy. Hütter jim prodloužil pracovní dobu, snížil mzdu, vypovídal práci pro každou drobnost a nechával vrátným vyvést staré či nemocné, protože podle něho neodváděli dostatečnou práci. České dělníky pokládal za lůzu, kterou opovrhoval.³⁷

Václav Procházka svého zaměstnavatele nenáviděl a snažil se mu pomstít. Hütter byl totiž muž, který si od něho nejprve před Poříčskou bránou vypůjčil peníze, které mu nikdy nevrátil. Poté ho bezcitně vykopl zmrzlého a na smrt hladového ze svého obchodu, když přišel prosit o almužnu. A nakonec vyhodil z práce jeho ženu Magdalénu, protože s sebou do fabriky přivedla své dítě, a jemu upřel možnost práce, kterou poctivě vykonával v závodě dlouhá léta. Procházka nenáviděl tohoto cizince přes dvacet let, rozhodnul se však proti němu postavit až v okamžiku, kdy se Hütterův syn Alex dotknul jeho dcery Marie. Tato osobní urážka přerostla v bolest

³⁵ Tamtéž, s. 322.

³⁶ VELEMÍNSKÝ, Karel. Gustav Pflieger-Moravský. *Časopis Musea království českého*, 1904, roč. 78, č. 16, s. 231.

³⁷ OSVALD, Václav. První román z dělnického života. *Dělnická osvěta*, 1931, roč. 17, č. 5, s. 180.

za urážky celého dělnického lidu, všech jeho soudruhů. Václav Procházka se stal vůdcem proletářského lidu.³⁸

„Vám, cizinci, přálo štěstí v mé vlasti, mne pronásledovalo neštěstí, kamkoli jsem se obrátil. Vy jste měl být ke mně a k mým soudruhům, k chudému lidu domácím, mírný a laskavý, vy jste měl z nabytého jmění rád obětovati něco na zlepšení stavu těch, jichžto pomocí jste zbohatnul. Avšak vy neustále urážíte smrtelně mne a ve mně celou tu třídu, která stejně cítí jako já a jejížto zoufalé postavení mně užírá srdce. Vy jste se prohřešil proti všemu lidu – nuže, pomsta vás nemine.“³⁹

3.1.2 Rovina národnostní

Národnostní otázka prostupovala celým dílem. Byl zde patrný kontrast mezi povahou německou a slovanskou. Česká nátura byla v tomto díle popsána jako ta lepší, poctivější a ušlechtilější, byla však ohrožována německou výbojnou povahou, která se neštítala žádných prostředků při své cestě za profitem.⁴⁰

„Tak celá rodina Hütterův zdomácněla brzo v naší drahé matičce Praze. Avšak nepřijala řeči a mravu nové vlasti. Nebylo se ovšem čemu divit. Bylať Praha toho času celá německá, sprostší toliko třída ještě držela se zděděných domácích mravů a obvyklů poněnáhu hynoucích. Za příkladem svého nejstaršího bratra Roberta Hüttera opovrhovali všickni přistěhovalí tím prostým lidem a zapomínali úplně i na svůj původ, stali se peněžními aristokraty. Strašnější třídy v společnosti lidské není.“⁴¹

Nepřímo byli protagonisté příběhu rozlišeni na Němce, továrníky a boháče, a Čechy, dělníky. A kupci, kteří byli sice Češi, tak tíhli k německé vrstvě a nevážili si své české národnosti, což dokládalo i poněmčení jejich jmen. „*Wondraschek, Wondraschek*‘ opakoval několikráte po sobě Hütter, ,to je pračertovské jméno. Co je to za jméno?’ ptal se ostatních.

³⁸ VELEMÍNSKÝ, Karel. Gustav Pflieger-Moravský. *Časopis Musea království českého*, 1904, roč. 78, č. 16, s. 227.

³⁹ PFLEGER MORAVSKÝ, Gustav. *Z malého světa*. 1. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1962, s. 351.

⁴⁰ JAKUBEC, Jan. Původce českého románu sociálního. *Lumír*, 1905/1906, roč. 34, č. 1, s. 21.

⁴¹ PFLEGER MORAVSKÝ, Gustav. *Z malého světa*. 1. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1962, s. 222.

„To je ještě české,“ pravil maličký muž s usměvavou tváří, „on však má hezké jmění a dům vede německý, to se vlastně samo sebou rozumí. U mne to není jinak,“ doložil s hrdostí. „Já jsem známý po celé Praze rukavičkář Totuschil.““⁴²

Dominantní postavení ve školství a ve společnosti měla němčina. Ta, jakožto privilegovaný jazyk, umožňovala cizincům snáze se vyšvihnout k moci. Pfleger zachytil tuto skutečnost například při popisu čtvrti Na Františku, která zůstala střediskem nejchudší třídy pražských obyvatel a kde bydlel Václav Procházka.

„Žije zde sice chudina v nouzi a bídě, v nedostatku a hladu, avšak chudina tato zachovala se úplně českou; sem nezabloudil cizí jazyk, zde slyšán toliko hovor český. Na ulicích v odlehlé této části staroslavné Prahy zaznívali drazí zvukové mateřské mluvy i za časů, kde každý považován byl za vývrhel společnosti pražské, kdo na veřejném místě nemluvil cizím jazykem, kde dívky, ubohé, poctivé služky, jsou poctěny hanobícím a opovrhujícím názviskem děvky veřejné, prodajné, když se odvážily promluvit česky.“⁴³

Na vztahu Hüttera a Procházky byla podána bezohlednost německého spekulanta, který využíval českého člověka a zneužíval jeho poctivost.⁴⁴ Procházka si uvědomoval své místo ve společnosti nejen sociálně, ale také národnostně. Celý život byl považován za „českou lůzu“. Po léta přihlížel tomu, s jakým opovržením jednal s českým lidem jeho zaměstnavatel, který se mu ošklivil a který nemluvil tím jazykem a nepocházel z té země, ve které byl Procházka vychováván. Hütterovi se hnusí *„ten bídný lid, jenž nerozuměl té jeho řeči, tu bídnou spřež, jež musila táhnout vůz k jeho prospěchu.“* Poctivý český dělník si uvědomoval touhu po osobní pomstě, ale také národní útlak a sociální vykořisťování, vyhlídky na stále větší bídu způsobenou zavedením strojů, které braly práci.

Došlo tak k demonstracím, stávkám a srážkám. V momentě, kdy i Procházka dostal od Hüttera výpověď z fabriky, postavil se do čela dělnické stávky. Druhý den se rozbouřený dav dělníků shromáždil před karlínskou fabrikou. Procházka za všechny dělníky požadoval, aby jejich utlačovatel dal pracovitým dělníkům práci a mzdu a aby slíbil, že s nimi bude lidsky zacházet. Jelikož je Hütter hrubě odmítne,

⁴² Tamtéž, s. 44.

⁴³ Tamtéž, s. 72.

⁴⁴ VELEMÍNSKÝ, Karel. Gustav Pfleger-Moravský. *Časopis Musea království českého*, 1904, roč. 78, č. 16, s. 228.

tak rozhořčený dav vtrhne do továrny a začne ničit stroje. Po srážce s vojskem Hynek i Procházka zemřeli.

V předmluvě ke druhému dílu, který vyšel ještě za života Gustava Pflagera Moravského, se autor vyjádřil ke kritikám díla ze strany německých čtenářů, kterým vadila tendenční zabarvenost díla. Autor na tyto výčitky reagoval takto: „*V knize mé jsou poměry našeho národního života společenského líčeny barvami doby, v níž u nás život tento jinak se takřka nejevil. A že té doby u nás se živlem cizím vedl se boj a že se boj tento vede dosud na život a na smrt zbraní nejkrutší, za to nemůže spisovatel, jenž líčí holou objektivní pravdu. A že v boji, jež tato kniha líčí, živlel cizí byl zároveň panujícím živlu domácím, za to spisovatel také nemůže.*“⁴⁵

Během osmi let, které uplynuly mezi prvním a druhým vydáním se však v české společnosti udála řada změn, které Pflagera vedly ke zmírnění protiněmeckého tendence díla a k přepsání vrcholné scény, během které propukla dělnická bouře před Hütterovou fabrikou. Ve druhém vydání Procházku i Hynka zavalil stroj v okamžiku, kdy se snažili dělníky odvrátit od jeho zničení.⁴⁶

3.1.3 Rovina romantická

Gustav Pflager Moravský stojí na důležitém předělu českého románu, proto se v jeho díle *Z malého světa* prolínají dva literární směry – kritický realismus a romantismus. Děj příběhu byl romanticky příkrášlen a objevily se v něm romantické zápletky.⁴⁷ Tou byl například romantický původ dělníka Procházky. Procházka se v průběhu svého života dozvěděl, že je synem hraběte Arnošta, který pochází z francouzského rodu, který přišel do českých zemí během revoluce. On však odmítne jak jeho jméno, tak jeho bohatství a dál se raději souží těžkou prací v továrně.

„Pane hrabě, vy se vydáváte za mého otce. Vy se uvolujete dáti mně své jméno, své bohatství. Co bych dělal s vaším jménem? Co bych začal s vaším jménem, s vaším bohatstvím? Vy jste mne oba svrhli na dráhu, kterouž chci nadále kráčet. [...] Já nepřijímám ničehož od vás, pane hrabě. Já své jméno Václav Procházka budu nositi dále, já se za ně nemusím stydět. Nepokalil jsem čistotu jeho žádným

⁴⁵ SKREČEK, Rudolf. Vydavatelské poznámky. In *Z malého světa*, 2. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, 1962, s. 387.

⁴⁶ KREJČÍ, Karel. Gustav Pflager Moravský. In *Z malého světa*, 2. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, 1962, s. 397.

⁴⁷ Tamtéž, s. 394.

*skutkem. Nechci se vdíratí do vašeho rodu a nevderu se tam nikdy. Pevně na tom stojím, abychom se nikdy více nespátřili.*⁴⁸

Jeho matka zemřela krátce poté, co jí dítě nevysvětlitelně zmizelo. Vinen tím byl Pavel Veleminský, který byl zamilovaný do Procházkovy matky a kterému svedl milenku hrabě Arnošt. Dítě dal na vychování do venkovské rodiny žijící u Turnova. V den, kdy Procházka poprvé vešel do Prahy, zachránil mu hrabě Arnošt život, aniž by věděl, že jde o jeho syna. Na přilepšenou dal do kapsy chudřase zlatý groš, který mu však přinesl jen samé potíže.

V prvním českém sociálním románu hrála důležitou roli nešťastná láska, která člověka ponouká, aby ji pomstil. Hrabě Arnošt se poté, co přišel o svou lásku, uzavřel sám do sebe, cestoval po světě nebo trávil veškerý svůj čas v tajné hraběcí zahradě na Florenci. Pavel Veleminský se dal na vojnu, kde doufal, že zemře. Když se tak nestalo a on na bojištích přežil, vzdal se své majorské hodnosti a společenského postavení, přijal nové jméno Strouhal a rozhodnul se žít jako dělník. Své připoutání k dělnictvu dokončil svatbou s dělnicí, která měla těžké problémy s alkoholem. Nepřestal však doufat, že se jednoho dne pomstí muži, který mu odloudil jeho dívku.

Hrabě Arnošt toužil po usmíření se svým synem. Velmi ho zasáhlo, v jakých poměrech vyrůstal a žil, proto se rozhodne dopřát podpory „*lidu bídnému a nešťastnému, aby se smířil se synem.*“⁴⁹, jelikož ten „*vztyčil prapor odporu proti utiskovatelům chudiny*“⁵⁰. Šlechtic se proto stal dobrodincem, který ulehčil dělníkům život výstavbou nových domů, založil spořitelnu pro jejich rodiny a opatrovnu pro jejich děti. Podpory úřadů se ale nedočkal.

Postava hraběte Arnošta měla zřejmě svou historickou předlohu. Inspirací při psaní románu byl pro Pfliegera snad Jiří Buquoi, který se měl aktivně zapojovat do dělnických protestních bouří v roce 1844.⁵¹

Romantický byl také závěr díla, ve kterém se Alex zamiloval do krásné Marie pro její čistotu a sebeúctu. Továrníkův syn se vzdal svého bohatství pro chudé děvče a vyprosil si od Procházky, který ležel na smrtelné posteli, požehnání k jejich sňatku.

⁴⁸ PFLEGER MORAVSKÝ, Gustav. *Z malého světa*. 1. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1962, s. 215.

⁴⁹ Tamtéž, s. 276.

⁵⁰ Tamtéž, s. 276.

⁵¹ VELEMÍNSKÝ, Karel. Gustav Pflieger-Moravský. *Časopis Musea království českého*, 1904, roč. 78, č. 16, s. 228.

Tímto aktem došlo v závěru díla ke smíření sporů mezi oběma společenskými vrstvami.⁵² Tento realismu nepodobný závěr se zřejmě nezdál ani Pflegerovi, který tuto část v druhém vydání románu přepracoval a Marii Procházkovou provdal za Hynka Váchu.

⁵² Tamtéž, s. 228.

4 Román Paní fabrikantová

Umělecky nejdále pokročil Gustav Pfleger Moravský ve svém posledním dokončeném a psychologicky nejpracovanějším románě, Paní fabrikantové. Román byl vydán nejprve v periodiku Světozor v roce 1867, tudíž tři roky po prvním vydání románu Z malého světa.⁵³ Knižně byl vydán až v roce 1873.

Svým rozsahem je dílo Paní fabrikantová spíše novelou než románem. Tentokrát nebylo autorovým záměrem napsat dílo se složitým a velkým příběhem. Pfleger také omezil svou pozornost vnějšímu ději a soustředil se naopak na vnitřní duševní pochody svých postav. Románoví hrdinové se stali prostými lidmi s prostým životem a bolavou duší.

Na pozadí hlavního motivu nešťastné lásky se opět objevila sociální a národnostní problematika, která vyplývala z pronikání českého průmyslového podnikání do společnosti a jeho rivality s průmyslem německým.⁵⁴

Román Paní fabrikantová byl tak vystavěn na dotyku romantismu a realismu. Ačkoli v popředí stáli hrdinové řešící své milostné strasti a národnostní a sociální problémy byly spíše kulisovou záležitostí, ubývaly v tomto díle romantické šablony, byla prohloubena charakteristika postav a prostředí se líčilo určitěji. V románu již chyběly románové zápletky typu tajemných levobočků, které se objevovaly v předešlé Pflegerově tvorbě.⁵⁵ Pfleger se snažil o prohloubení psychologické stránky lidského jednání, čímž se nejmórazněji odklonil od romantismu a přiklonil k realismu. Z tohoto důvodu kritika často označovala Paní fabrikantovou za nejlepší Pflegerovo dílo.

⁵³ Tamtéž, s. 235.

⁵⁴ ZELENKA, Miloš. Tvůrce sociálního románu, *Literární měsíčník*, 1989, roč. 18, č. 6, s. 116.

⁵⁵ SKALICKÁ, Vlasta. K výročí Gustava Pflagra Moravského. *Český jazyk a literatura*, 1983/1984, roč. 34, č. 1, s. 40.

4.1 Obraz mezilidských vztahů příslušníků jednotlivých tříd v románu Paní fabrikantová

4.1.1 Rovina sociální

Pojetí sociální otázky a náznak toho, jak si ji Gustav Pflieger Moravský přál řešit, lze nalézt také v díle Paní fabrikantová.

V tomto románě, stejně jako v předešlém díle Z malého světa, se nacházela místa, která se dotýkala dělnické otázky. Ta se zrcadlila především v postavě továrníka Šebora a jeho ženy. Oba dva totiž pocházeli z dělnického prostředí. Šebor se jako mladý dělník bývalé staré Černovírské přádelny vyznamenával svou nesmírnou pracovitostí, a díky tomu upoutal zájem tehdejšího vlastníka fabriky. Z dělníka se tak stal postupem času nejprve společník, později dokonce majitel přádelny. Neúnavnou pílí, zručností a laskavostí upoutala pozornost (tehdy ještě účetního) Šebora o dost mladší dělnice Božena. Ta v přádelně pracovala již od útlého věku. Aby patnáctileté Boženě v práci ulevil, dohodil jí Šebor místo v domě vdovy po bývalém majiteli fabriky. O několik let později dostala od nového majitele přádelny příležitost ke vzdělání v hlavním městě a zároveň nabídku k sňatku. Šebor pracoval na rozkvětu svého závodu s nevšední pílí, proto nebylo žádné překvapení, že byl ve svém počínání velmi úspěšný.

V základním pojetí obou Pfliegerových románů jsou zásadní rozdíly. Na rozdíl od pražské kartounky německého podnikatele Hüttera, v Šeborově továrně nebyly žádné sociální spory. Český fabrikant Šebor nezapomněl na svůj dělnický původ a uvědomoval si, co pro něho znamená dělnická pracovní síla. *„Pořádek a čistota ušlechťuje práci a dodává dělníku chuti, pane hrabě; vy sotva víte, jak to působí na všechny jeho způsoby a na jeho mravy. Jsem v tomto ohledu velmi přísný, ale přece to považuje každý z mých dělníků za velikou přednost, když nabude vzorným chováním právo, aby směl náležeti k mé veliké dělnické rodině.“*⁵⁶ V Černovírské přádelně se dokonce nepracovalo v neděli, což v době vzniku románu nebylo tolik obvyklé.

Továrníkova žena Božena Šeborová byla dokonce považována za matku dělníků. Sama nikdy nezapomněla, z jakých poměrů pocházela, a za svou lepší budoucnost byla svému muži vděčná. V románě byl popsán případ, kdy stroj rozdrtil

⁵⁶ PFLEGER MORAVSKÝ, Gustav. *Paní fabrikantová: Román z českého sociálního života*. 1. vyd. Praha: B. Kočí, 1924, s. 38.

dělníkovi Vondrákovi pravou ruku. Když se paní fabrikantová dozvěděla o nehodě, opustila své hosty a spěchala chudákovi na pomoc. Po této události i továrník Šebor složil před hrabětem Albertem čest dělníkům a plně uznal jejich práci, kterou nazval „krutým povoláním“.⁵⁷ „*Je to líp, když na bojišti průmyslu přijde k úrazu, nežli ve vražedném boji divokých válek, které uvrhují v neštěstí a zkázu celé země pro samolibost jednotlivců! Takový bojovník, jehož potká nehoda v práci, zasluhuje zajisté našeho nejvřelejšího soucitu.*“⁵⁸

Zároveň se v tomto díle objevil nový prvek národního života v postavě hraběte Alberta Libenického – uvědomělý průmyslník.⁵⁹ Nejednalo se zde o šlechtice podle vzoru tehdejšího liberalismu. Mladý hrabě sám dohlížel na práci při stavbě nové průmyslové budovy a nabýval zkušeností týkajících se průmyslu.

I ve vztazích protagonistů se objevil sociální aspekt, ačkoli zde již prvoplánově nešlo o motiv mravní ušlechtilosti představitelů lidových vrstev. Byl zde zdůrazněn kontrast prosté ženy českého podnikatele oproti společensky nadřazené baronce.⁶⁰ Přesto však Pfleger vyzdvihl morální vlastnosti protagonisty z demokratických vrstev, stejně jako tomu bylo v předešlém románu u Václava Procházky. To dokládá i úryvek, ve kterém Božena poté, co ji již vdaná kněžna Olívie nazvala nečestnou ženou, odpověděla: „*Paní kněžno, i v tom se ten svět klame. Záleží-li vám na mé cti, řekněte tomu světu, že nestydatost může hledati u osoby, která nosí třeba knížecí korunu.*“⁶¹

4.1.2 Rovina národnostní

Zatímco německý průmysl dosáhl v první polovině 19. století velkého rozkvětu, českému národnímu životu chyběl dostatek hospodářského a obchodního základu. Přesto však 60. léta představovala v českém prostředí období občanské i hospodářské živosti, grünerského rozkvětu českého podnikání, které zužitkovalo společenské oživení po krachu bachovského absolutismu.⁶² Tento nedostatek pevného českého

⁵⁷ Tamtéž, s. 68.

⁵⁸ Tamtéž, s. 69.

⁵⁹ GREGOR, Alois. O životě a díle Gustava Pflergera Moravského. *Vlastivědný věstník moravský*, 1958, roč. 13, č. 3, s. 170.

⁶⁰ HAMAN, Aleš. *Česká literatura 19. století a evropský kontext*. 1. vyd. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 1999, s. 100.

⁶¹ PFLEGER MORAVSKÝ, Gustav. *Paní fabrikantová: Román z českého sociálního života*. 1. vyd. Praha: B. Kočí, 1924, s. 107.

⁶² HAMAN, Aleš. *Česká literatura 19. století a evropský kontext*. 1. vyd. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 1999, s. 100.

materiálního základu si spolu s rodícím se podnikatelským duchem uvědomoval i Gustav Pflieger Moravský.⁶³ Proto do svého nového románu zvolil za jednoho ze svých protagonistů českého továrníka Šebora, který byl národnostně velice uvědomělý a který se stal vlivnou oporou českého života na českoněmeckém rozmezí. Děj knihy se totiž odehrával v okolí lázní Sedmihorky. „*Od jihu zabíhá až po mou přádelnu domácí jazyk. – My tvoříme první přední stráž; se všech ostatních stran jsme obklíčeni živly cizími. Avšak nabýváme síly. Před desíti lety, když jsem závod převzal, bylo vše nečeské; nyní zdejší krajané rádi se smlouvají s mými lidmi, přiučivše se hravě češtině.*“⁶⁴

Zatímco v předešlém Pfliegerově románě *Z malého světa* národnostní otázka prostupovala celým dílem, v této próze se již nenachází žádné národnostní napětí. Proti podnikateli Němci Hütterovi, protagonistovi *Z malého světa*, který neměl žádné lidské pochopení pro českou pracující lůzu, kontrastně postavil autor v románě Paní fabrikantovi českého továrníka a jeho ženu, kteří oba díky svým ušlechtilým vlastnostem vzorně pečovali o své dělnictvo. Kladné vlastnosti Šebora byly v díle pokládány za typické pro představitele české buržoazie. Motiv spravedlivého a dobrosrdečného českého podnikatele rozhodně nebyl realistický.

Šebor si byl navíc vědom svého národního poslání, což bylo názorně doloženo v jeho rozhovoru s hrabětem Albertem:

„*Vy náležíte zajisté k těm horlitelům české věci, o níž slýchávám mluvit vždy s opovržením. Poznávám, že snahy vaše jsou neobyčejné. Myslíte, že výsledky těchto snah slibují trvání?*“

„*A jak by neměly? Zde máte nejlepší důkaz. Jsem v celé krajině jediný český průmyslník; moje zboží je dobré a hledané, moje firma u největší vážnosti. Čas desíti roků upevnil celou moji malou kolonii proti všem zlým živlům, záleží to na mně a dá-li bůh na mých dětech, aby se pokračovalo v práci, kterou jsem šťastně začal. O to se postarám, aby je oživil tentýž duch, jenž mne pobádal k tomuto podniknutí! [...]* Nevím, jak smýšlíte o národní naší otázce, avšak já netajím se nikomu svým smýšlením, nikomu je nevnucuji, chci však, aby mne v tom ohledu každý znal.“⁶⁵

⁶³ JAKUBEC, Jan. Původce českého románu sociálního. *Lumír*, 1905/1906, roč. 34, č. 1, s. 22.

⁶⁴ PFLEGER MORAVSKÝ, Gustav. *Paní fabrikantová: Román z českého sociálního života*. 1. vyd. Praha: B. Kočí, 1924, s. 38.

⁶⁵ Tamtéž, s. 38–39.

V 60. letech byly silné ideály hospodářského a kulturního rozmachu národa, které byly spojené s praktickou podnikavostí a užitečností. Touha po tom být prospěšný, se měla odrážet jak v soukromé, tak společenské rovině. Tento jev nebyl cizí ani Šeborovi, který několikrát zmínil „rozkoš“ ze svého činorodého podnikání.⁶⁶

4.1.3 Rovina romantická

Sociální i národnostní idea však v díle Paní fabrikantová ustoupila do pozadí před motivem milostným. Zároveň v tomto románě došlo k obměně, kdy byla ústřední postavou vdaná žena. Gustav Pfleger Moravský se tak rozhodl na rozdíl od svého románu *Z malého světa* procítit postavu ženskou, postavu Boženy. Do popředí se navíc dostal životní Pflegerův námět, kterým byl muž mezi dvěma ženami.

V české próze se Gustav Pfleger Moravský zaměřil jako jeden z prvních na téma manželské nevěry. Božena Šeborová, manželka ctěného českého továrníka, žila poklidným životem. Byla vzornou matkou a čestnou manželkou, cítila ovšem, že jí k úplnému štěstí něco chybí. Ačkoli jako bývalá dělnice byla svému muži vděčná za vzdělání a postavení, které jí poskytnul, postrádala ve vztahu lásku. Tu našla až v mladém hraběti Albertu Libenickém, který jednoho dne zavítal na prohlídku Černovířské přádelny. Božena tak byla vystavena pokušení mimomanželského milostného vztahu. Ocitla se v těžkém rozporu mezi vděčností a povinností k manželovi a ke svým dětem a mezi zakázanou láskou k hraběti Albertovi.

Druhou ženou Alberta života, kterou poznal dříve během svého pobytu u přítele Wetzdorfa, byla zbankrotovaná šlechtična Olívie, která přijela do tehdy smetánkou vyhledávaných Sedmihorek ulovit bohatého manžela. Olívie byla přesným opakem ctnostné Boženy, byla příkladem „bezohledně obnaženého ženství“.⁶⁷ Před citovou hrou Olívie se Albert snažil zachránit milostným vztahem k Boženě.

Zlom v knize nastal v momentě, kdy se zhrzená Olívie přijela pomstít svému nevěrnému nápadníku Albertovi. Vynutila si návštěvu továrnicky manželky a nazvala ji nečestnou ženou. „*Tak vám lidé povídají, že to má své tajné příčiny, proč se hrabě Libenický najednou stal tím nejhorlivějším průmyslníkem, proč koupil ve vašem sousedství statek a proč zde odloučen žije jako poustevník, on, ten prohnáný*

⁶⁶ HAMAN, Aleš. *Česká literatura 19. století a evropský kontext*. 1. vyd. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 1999, s. 100.

⁶⁷ VESELÝ, Antonín. *Neblednoucí podobizny*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Kvádr, 1946, s. 40.

*světák, ten roztomilý Don Juan. Tak se praví, že paní fabrikantová je jeho – odpusťte, že nedopovím! Slovo to je příliš nestydaté!*⁶⁸ Po této nepříjemné události se Božena rozhodla, že se nesmí ani její muž, ani její děti dozvědět o její vině.

Hlavním tématem tohoto psychologického románu byla tedy, jak už bylo několikrát zmíněno, manželská věrnost. Božena vždy jednala v duchu morálního kodexu manželské oddanosti, který přikazoval zachovat rodinnou čest a povinnost, i za cenu obětování osobního štěstí a lásky. Pro tyto morální zásady ji Albert obdivoval a hodnotil jako pravou ženu. Byla pro něho přesným opakem žen, se kterými se potkával na cestách a jejichž přítomnost do té doby vyhledával. Ve svém dopise příteli Wetzdorfovi napsal: *„Bože můj! Proč je svazkem milostným spoutána, proč ode mne svou tajnou láskou na vždy odloučena! Proč není jako jiné paní, které s úsměškem zahrávají si s citem lásky horoucí... A kdyby tak byla, cítím to v srdci mém, pak bych ji nemiloval, nemohl bych ji milovati, jak jsem nemiloval ty, kdož nebyly pravými ženami.*“⁶⁹

Přesto však Božena při jedné z návštěv hraběte Alberta na krátký moment podlehla vášnivému citu a políbila ho. Tato scéna byla líčena zcela romanticky, plačící Božena při polibku omdlela nikoli citem, ale zděšením ze svého morálního poklesku.⁷⁰ Po tomto výjevu ještě slíbila hraběti další schůzku. Vzápětí ale pocítila výčitky svědomí a po vnitřních mukách se rozhodla zachovat rodinnou čest a povinnost ke svému muži. Nechtěla, aby manžel nebo její děti odhalili její vinu, a proto se raději rozhodla svůj život dobrovolně ukončit. Při slavnosti si vyjela s loďkou na rybník, a když pak vytahovali její mrtvé tělo, málokdo věděl o příčinách tohoto neštěstí. *„Nikdo netušil, jak ubohá paní zachránila čest svého domu, čest svých dětí...*“⁷¹

Téma manželské věrnosti řešilo také o patnáct let starší dílo Paní Bovaryová od francouzského spisovatele Flauberta. Český literární teoretik Aleš Haman proto v jedné ze svých studií nazval Paní fabrikantovou *„českým pokusem o Paní Bovaryovou“*. Dále tvrdil: *„Sociálně moralistní přístup zabránil Pfliegerovi využít tvárných možností námětu, které nabízelo psychologické pojetí flaubertovské,*

⁶⁸ PFLEGER MORAVSKÝ, Gustav. *Paní fabrikantová: Román z českého sociálního života*. 1. vyd. Praha: B. Kočí, 1924, s. 106–107.

⁶⁹ Tamtéž, s. 101.

⁷⁰ HAMAN, Aleš. *Česká literatura 19. století a evropský kontext*. 1. vyd. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 1999, s. 102.

⁷¹ PFLEGER MORAVSKÝ, Gustav. *Paní fabrikantová: Román z českého sociálního života*. 1. vyd. Praha: B. Kočí, 1924, s. 125.

*chápací příběh manželské nevěry jako projev privátní vzpoury proti životnímu stereotypu.*⁷² Podle něho Pflieger nedokázal dobře využít bovaryovský námět díky vlivu tehdy panujících kánonů.

⁷² HAMAN, Aleš. *Česká literatura 19. století a evropský kontext*. 1. vyd. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 1999, s. 101.

5 Román Moderní upíři

Sociální problematiku rozvíjel pozoruhodným způsobem v české literatuře i mladší vrstevník generace májovců, Jakub Arbes. Ten se roku 1878 odchýlil od své literární dráhy předního a uznávaného romanetisty a rozhodl se ve svých dílech zobrazit sociální tematiku. Podobně jako před ním Gustav Pflieger Moravský začal studovat společenské poměry své doby. Bedřich Wildt ve své recenzi *Moderních upírů* z roku 1882 píše, že „hluboce vnímavá mysl Arbesova pochopila záhy, jak ohromného množství látek zavilé poměry společenské mohou skýtati romanopisci; vzácně nadaným duchem svým oddal se studiu spletitých těch poměrů sociálního života našeho; výsledky pozorování a bedlivých studií svých podává pak zahalený v roucho románův a povídek čtenářstvu svému.“⁷³

Jakub Arbes psal své *Moderní upíry* v letech 1878 a 1879, tudíž v době (do toho času) nejhlubší hospodářské krize v našich zemích. Dílo vyšlo nejprve v periodiku *Světovzor* v roce 1879, prvního knižního vydání se dočkalo roku 1882.

Krize 70. let 19. století bezprostředně zasáhla i Jakuba Arbesa. Ten, podobně jako velká řada pražských dělníků, dostal ze dne na den z důvodu úsporných opatření výpověď z redakce *Národních listů*, pro něž pracoval řadu let.⁷⁴ Odhalil tak, že hraniční čára kapitalistického řádu vedla mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými, tedy mezi těmi, kteří mohli profitovat na práci jiných, a těmi, kteří byli na jejich rozhodnutí existenčně závislí.⁷⁵ Pro obě skupiny vytvořil Arbes vlastní pojmenování, pro první „moderní upíry“ a pro druhé „kandidáti existence“. Tyto názvy nesou také dvě jeho díla, která napsal bezprostředně po sobě po propuštění z *Národních listů*. Sám se jako český spisovatel zařadil do skupiny kandidátů existence.

Již jeho publicistické působení v *Národních listech* signalizovalo, že věnoval značnou pozornost společenské, a zvláště pak sociální problematice. Ústředním tématem, kterým se tedy ve svém díle *Moderní upíři* Jakub Arbes zabýval, byly společenské vztahy uvnitř kapitalistické společnosti. Za svou tvůrčí metodu si vybral kritický realismus a poprvé zvolil pro svou prózu jiný žánr než romaneto. Přesto je však u tohoto díla těžké přesně určit žánrové zařazení, dílo již není romanetem, není však ani románem v pravém slova smyslu. Žánrový charakter se tedy Arbes pokusil

⁷³ WILDT, Bedřich. Jakub Arbes, *Moderní upíři*, *Literární listy*, 1882, roč. 3, č. 11, s. 99.

⁷⁴ KREJČÍ, Karel. *Jakub Arbes: život a dílo*. Moravská Ostrava: J. Lukášik, 1946, s. 230–231.

⁷⁵ KREJČÍ, Karel. Arbesovi „Moderní upíři“, In *Moderní upíři*. Praha: Mladá fronta, 1960, s. 298–299.

charakterizovat podtitulem díla.⁷⁶ Definitivně spokojen byl až s jeho pátým zněním „obraz obchodního života pražského“. Z podtitulu je zřejmé, že se Arbes přikláněl spíše k žánru románu, který ztvárňuje společenskou tematiku. Tato práce tedy považuje *Moderní upíry* za příklad sociálního románu.

⁷⁶ PLÁNSKÁ, Božena. Sociální romány Jakuba Arbesa, In *Sborník Pedagogické fakulty v Českých Budějovicích*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987, s. 12.

5.1 Obraz mezilidských vztahů příslušníků jednotlivých tříd v románu *Moderní upíři*

5.1.1 Rovina sociální

Autor románu Jakub Arbes se snažil ve svém díle *Moderní upíři* realisticky vykreslit soubor společenských vztahů v soudobé společnosti. Hlavními protagonisty zde však nebyli příslušníci dělnického proletariátu či šlechtických vrstev, jako tomu bylo u děl Gustava Pflögera Moravského, ale lidé z buržoazní společenské třídy. Tu charakterizoval Arbes v jedné ze svých autorských promluv takto: „*Vímeť, že nyní skoro každý kupčící člověk – nechť už kupčí pouhým zbožím nebo talenty – dopouští se často nejkřiklavějšího bezpráví, a přece málokomu z nás napadne činiti mu proto výčitky, když surovost svou snaží se ospravedlniti nejmodernější frází, že toho ‚finanční tíseň‘ a ‚obchodní zájmy‘ nevyhnutelně vyžadují.*“⁷⁷

Hlavním protagonistou příběhu byl starý Kryštof Bohutínský, majitel pražského mlýna, jehož podnik přišel na mizinu vinou jeho syna Edmunda, který za otcovy peníze žil rozmařilým životem. Starý Bohutínský ovšem z otcovské lásky nebyl schopen svému synovi hýřivý život odepřít, a tak jeho dluhy platil až do té chvíle, dokud nezačal hrozit jeho podniku bankrot. Nastal však čas, kdy měly být splaceny směnky, na které si půjčil od svých obchodních partnerů.

Společností byl starý Bohutínský pokládán za váženého a slušného pražského občana a solidního obchodníka. „*Bohutínský byl tedy pro jiné ‚ctěným a váženým‘, ba často i ‚veleváženým panem Bohutínským‘, pro ‚své lidi‘ ve mlýně a obchodě vůbec prostě milostpánem.*“⁷⁸ Jeho všeobecně kladná charakteristika, která byla podána na počátku vyprávění, byla v průběhu děje narušena několika poznámkami, které poskytly jiný, méně pozitivní obraz hlavního protagonisty. Například „*O nějakých zásadách v přísném slova smyslu nemohlo tudíž býti u Bohutínského ani řeči. Řídívalť se tou neb onou zásadou vždy jen potud, pokud se jevila býti vhodnou a přiměřenou; jakmile se stala nepohodlnou nebo docela překážela, byla vždy nahrazena buď zásadou jinou nebo nějakým surogátem jejím.*“⁷⁹ Navíc byla odhalena i spousta informací o minulosti majitele pražského mlýna. Dříve byl obyčejným mlynářským chasníkem a poté se (jak je nám obeznámeno

⁷⁷ ARBES, Jakub. *Moderní upíři*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1960, s. 102.

⁷⁸ Tamtéž, s. 25.

⁷⁹ Tamtéž, s. 27.

retrospektivním vyprávěním jeho sluhy a přítele Valentina), dokázal živit nepoctivě jako dohazovač obilí. „*Kdykoli toho neb onoho sedláka navštívil, u každého zkoumal a prohlížel všechny možné druhy obilí a luštěnin, jež měl rolník ve špejcharu, – a od každého druhu vzal si hrst – jak pravil – na ukázkou. Toť se rozumí, že hrábnul vždy hezky hluboko a nabral plnou hrst, co se vešlo – a šup s tím do kapsy!*“⁸⁰

Navíc si tento „solidní obchodník“ chtěl z finanční tísně vypomoci půjčkou s vyděračskými úroky od lichváře a oženit svého syna s bohatou dcerou plzeňského podnikatele, Julií Kaftanovou. „*Pokud jsem jej seznal, bude se z počátku zpečovati, ale posléze přece k sňatku svolí a obmyslí dceru svou slušným věnem.*“⁸¹ Poté, co se mu nepodařilo vypůjčit si peníze od lichváře dr. Rainische, rozhodnul se Bohutínský požádat o finanční pomoc svého přítele a velmi zámožného podnikatele Ivana Kaftana, jemuž poskytl nedávno k obývání část svého domu. Kaftan půjčku přislíbil a Bohutínský tak odmítnul peníze dalšího lichváře. Všechny jeho kroky pro záchranu podniku byly však třikrát během jednoho dopoledne nešťastnou náhodou zmařeny jeho synem Edmundem. Ten si nejprve sám vypůjčil v době nepřítomnosti svého otce peníze od dr. Rainische, a navíc pak urazil obchodníka Kaftana natolik, že ten se rozhodnul okamžitě opustit dům a neposkytnout starému Bohutínskému slíbenou pomoc.

Ivan Kaftan byl společně s Kryštofem Bohutínským zástupcem starší generace buržoazie. I on byl nejdříve pouhým pomocníkem v pivovaru, poté za nejasných okolností velmi zbohatnul a stal se váženým majitelem plzeňského pivovaru. „*Nejcharakterističtější vlastností jeho bylo, že nenáviděl lež z hlubin duše své; nedostáti slovu znamenalo u něho tolik jako vzdáti se veškeré lidské důstojnosti.*“⁸² Pro oba obchodníky staré buržoazní generace byl typický rozklad rodinných vztahů, které byli ochotni pro hmotné prostředky materializovat. Oba se vypočítavě oženili se ženami z vyšších společenských vrstev a hodlali stejných machinací využít i v případě svých potomků. Kaftan sňatek dcery s Edmundem odmítnul, protože ho považoval za hýřila a špatného obchodníka. Za manžela své dcery si představoval spíše starého Bohutínského, ačkoli byl mužem o generaci starším než Julie. A to jen proto, že ho pokládal za skvělého obchodníka.

⁸⁰ Tamtéž, s. 29–31.

⁸¹ Tamtéž, s. 137.

⁸² Tamtéž, s. 58.

Mladou generaci buržoazie představovali v románu *Moderní upíři* dva protagonisté, Edmund Bohutínský a jeho přítel Jindřich Esdavi. Pro bližší pochopení koncepce příběhu bylo nutné nejprve rozebrat chování Edmunda Bohutínského. Ten byl na počátku vypravování představován jako pravý opak svého otce – rozmařilý syn, který se nestaral o svůj závod a půjčoval si peníze vystavováním směnek na otcovo jméno. Jevil se tudíž jako typický Tylův Pražský flamendr. „*Jak se zdá, nestaral se hrubě o obchod a mlýny a dlíval častěji v Praze u svého otce a v kruhu svých přátel ze studentských let [...]*“⁸³ V průběhu líčení charakteru Edmunda se však ukázalo, že není žádný flamendr, ale naopak bystrý a pracovitý mládenec, a jeho chování bylo jen peněžní machinací, která vyplývala z ducha moderního kapitalismu.⁸⁴ „*Mladý Bohutínský neklaněl se nežli bůžku úspěchu a prospěchu.*“⁸⁵ Edmund půjčené peníze vkládal do svého vlastního podniku. Jeho záměrem bylo přivést svého otce na mizinu, aby musel ohlásit konkurz, a připravit tím věřitele legálně o peníze. Při této své kalkulaci ovšem nebral ohled na svého otce, kterému velmi záleželo na své cti. Edmund však čest bral pouze jako zbytečný přežitek, protože „*ohlášení konkursu jest za našich dob věcí tak obyčejnou, že nikomu, věřte, nenapadne, pozastaviti se nad tím jen okamžik.*“⁸⁶

Tento plán ovšem nepocházel od Edmunda Bohutínského, ale od jeho přítele a poradce Jindřicha Esdaviho. Ten byl typickým příkladem podnikatele, kterého charakterizoval Arbes v jedné autorské promluvě takto: „*Pro takového ‚národního hospodáře‘ nemá přátelství, vlastenectví šlechetnost a podobné žádného významu; on vidí před sebou toliko ‚glorii úspěchu‘ a za tou žene se třeba přes mrtvoly... Překáží-li mu přítel, sestra nebo bratr, matka nebo otec, srazí je jedinou ranou v bídu... Stojí-li mu v cestě nějaká ctnost, prohlásí ji za bláznovství a logiku odbude políčkem...*“⁸⁷ Na postavě Jindřicha Esdaviho Arbes demaskoval pokřivenou morálku kapitalistů.

Bezcitně se Edmund zachoval také k Julii, dceři Ivana Kaftana, která do něho byla zamilovaná.

Hlavní rozdíl mezi starší generací obchodníků a moderními upíry tkvěl tedy v tom, že starší generace zbohatla do značné míry vlastním dílem a respektovala

⁸³ Tamtéž, s. 32.

⁸⁴ KREJČÍ, Karel. *Jakub Arbes: život a dílo*. Moravská Ostrava: J. Lukášik, 1946, s. 273–274.

⁸⁵ ARBES, Jakub. *Moderní upíři*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1960, s. 104.

⁸⁶ Tamtéž, s. 135.

⁸⁷ Tamtéž, s. 103.

zásady slušného jednání se svými obchodními partnery. Peněžní operace moderních podnikatelů, které sice byly oficiálně legální, pojímala za nepřijatelné a nečestné.⁸⁸

Dalším rozdílem mezi starou a mladou generací příslušníků buržoazie byl jejich odlišný vztah k dělníkům. Starý Bohutínský žil téměř v rodinném poměru se svými zaměstnanci. Ačkoli se děj příběhu odehrával v době hospodářské krize 70. let 19. století a sám se se svým podnikem ocitnul na pokraji bankrotu, nenapadlo ho šetřit na jejich úkor. Nezapomínal na svá mladá léta, kdy sám pracoval jako pomocník ve mlýně. Sám o této záležitosti přemýšlel takto: „[...] *jakž možno, by týž Bohutínský, který byl hladov přišel do Prahy, nyní, když jest všady nedostatek práce, propustil jen jediného ze svých dělníků nebo některému z nich jen krejcaru strhnul ze mzdy [...]*“⁸⁹ Naopak moderní upíři typu Esdaviho zastávali myšlenku anglického národního hospodáře Malthusa. „*Esdavi byl tudíž vtěleným sobíkem a jako mistr jeho Malthus nenáviděl i on bídu a hladovou luzu z hlubin své duše.*“⁹⁰ Prosazoval názor, že z dané krize se naopak musí co nejvíce vytěžit, a proto radil příteli Edmundovi v jeho podniku nejen snížit mzdu, ale i počet pracovních sil. Doporučoval využít toho, že si pracovníci uvědomovali, jak těžké bylo v oné době sehnat práci v Praze, a nechtěli se tak proti novým opatřením bouřit.

5.1.2 Rovina romantická

Po celou dobu vypravování stála v pozadí postava již zmíněného Jindřicha Esdaviho, přestože byla nesmírně důležitá pro pochopení toho, co se odehrávalo v popředí děje. Esdavi byla postava „*silně romantická již jménem, osudy, způsobem jednání, jeho záhadností i motivací, vycházející z rafinované osobní msty.*“⁹¹ Jak z děje vyplynulo, hrál důležitou roli při formování osobnosti svého přítele Edmunda. Jak se nakonec ukázalo, byl to právě on, kdo Edmunda naváděl proti otci a manipuloval ho k bezohlednému chování moderního podnikatele. Celou tuto machinaci dělal z jediného důvodu – chtěl se pomstít Kryštofu Bohutínskému a Ivanu Kaftanovi za to, jak se k němu a k jeho matce zachovali v době, kdy byl ještě mladý chudý chlapec. Zároveň se během poslední vrcholné scény rozkrylo tajemství ohledně společenského vzestupu zástupců podnikatelů staré školy. Bohutínský i Kaftan

⁸⁸ KREJČÍ, Karel. Arbesovi „Moderní upíři“, In *Moderní upíři*. Praha: Mladá fronta, 1960, s. 301.

⁸⁹ ARBES, Jakub. *Moderní upíři*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1960, s. 73.

⁹⁰ Tamtéž, s. 123.

⁹¹ KREJČÍ, Karel. Arbesovi „Moderní upíři“, In *Moderní upíři*. Praha: Mladá fronta, 1960, s. 301.

zbohatli bezcharakterními prostředky. Arbes využil tento syžetový prvek z toho důvodu, aby poukázal, jakým způsobem se dostávala spousta mladých podnikatelů k moci. Esdavi byl po odhalení tohoto tajemství doslova vyhnán Edmundem z domu.

Tento romantický motiv osobní pomsty sloužil především jako klíčový kompoziční prvek, který román zakončoval. V momentě odhalení hlavního hybatele zkrávy Bohutínského byly všechny záhady vyřešeny a potenciál postav byl plně využit.⁹²

V příběhu se objevili další dva protagonisté, které nelze lehce zařadit do kategorie zástupců buržoazní třídy. První z nich byla Julie, která sehrála v celém příběhu klíčovou roli. Nejprve vyrušila pana Bohutínského při jednání s prvním lichvářem, poté zasáhla aktivně do děje v momentě, kdy z okna svého pokoje uviděla Edmunda s revolverem. Jelikož se domnívala, že se Edmund chystá spáchat sebevraždu, spěchala svého milého zachránit. Netušila však, že se stává obětí nové Edmundovy machinace, jejímž cílem bylo vyšachovat z celé situace Kaftanovi tím, že jí vysvětlil důvody, proč pro ni není vhodným ženichem. Julii nalhal, že hodlá spáchat sebevraždu proto, že se jeho otec ocitnul na mizině a on není schopný obstarat dostatek peněz pro jeho záchranu. Netušil však, že i Julie je ochotna pro své štěstí ledacos obětovat. Rozhodla se peníze svému otci ukrást. Julie byla i přes svůj čin v díle díky své ušlechtilosti a ctnosti jakýmsi kontrastem k bezohlednosti buržoazie.

Druhým protagonistou byl Valentin, sluha Kryštofa Bohutínského. V Moderních upírech se tedy objevil vztah sluhy a pána, který byl již z české i světové literatury známý. Z charakteristiky Valentina vyplývá, že byl vždy „poslušným otrokem svého pána, kdykoli šlo o prospěch závodu, uposlechl jako na komando.“⁹³ V minulosti byl však vztah mezi oběma protagonisty jiný. V mládí pracovali oba jako chudí mlynářští chasníci, vycházeli tedy na cestu za zlepšením společenského postavení ze stejné startovací pozice. Podobný syžetový prvek byl zaznamenán i v Pfliegerově díle Z malého světa u Němce Hüttera a Čecha Procházky. V tomto případě však nebyl neúspěch Valentina motivovaný shodně s postavou Václava Procházky. Valentin nejednal v duchu spravedlnosti, naopak se snažil docílit společenského úspěchu stejnými bezcharakterními prostředky jako jeho

⁹² PLÁNSKÁ, Božena. Sociální romány Jakuba Arbesa, In *Sborník Pedagogické fakulty v Českých Budějovicích*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987, s. 26.

⁹³ ARBES, Jakub. *Moderní upíří*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1960, s. 23.

soudruh Bohutínský, neměl na to však „*ráznost, smělost, odhodlanost tohoto*.“⁹⁴ Valentin tedy v sobě neměl dostatek sebevědomí, kterého je potřeba k úspěchu v kapitalistické společnosti – aby se stal „*váženým občanem*“.⁹⁵

Ačkoli závěrečná scéna odkryla skutečnost, že se Edmund stal nevědomky prostředníkem Esdaviho pomsty, a to ho do jisté míry očistilo a Kaftan s Bohutínským došli k závěru, že Edmunda nemají právo soudit, jelikož sami nejednali vždy poctivě, není dílo zakončeno klasickým idylickým smírem. Usmíření hlavních postav by totiž nevedlo k rozřešení společenského problému, který Arbes zdárně v tomto díle zobrazil, a navíc by ho mohlo upozadit. Proto autor na konec díla dodal: „*Moderní upírství, jak se nám právě objevilo, nalézá se posud ještě v prvním stadiu svého rozvoje. Poměry, v kterých osoby našeho vypravování žily a žijou, v podstatě se nezměnily; zásady, kterýmiž se byly až dosud ve svém jednání řídily, neutrpěly valné změny ani závěreční katastrofou, slovem vše jest posud ještě jaksi přítomností*.“⁹⁶

Arbes v závěru prózy poukázal na fakt, že nejen osobní vlastnosti, ale také společenské okolnosti do značné míry formují vztahy mezi postavami. „*Možná, že osoby našeho vypravování sejdou se dříve nebo později – buď všechny nebo jen některé – poznovu. Stane-li se tak brzo a za poměrů v podstatě nezměněných, není lze nadíti se žádných nápadných růzností u porovnání s vypravováním právě skončeným; ale sejdou-li se později a za poměrů změněných, mohou býti duševní procesy i soudy jejich rovněž tak zajímavý, ne-li zajímavější nežli posud*.“⁹⁷

⁹⁴ Tamtéž, s. 31.

⁹⁵ PLÁNSKÁ, Božena. Sociální romány Jakuba Arbesa, In *Sborník Pedagogické fakulty v Českých Budějovicích*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987, s. 22.

⁹⁶ ARBES, Jakub. *Moderní upíři*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1960, s. 296.

⁹⁷ Tamtéž, s. 296.

Závěr

Autorským záměrem této bakalářské práce bylo specifikovat, jakým způsobem zobrazují průkopníci českého sociálního románu Gustav Pflieger Moravský a Jakub Arbes ve svých dílech sociální a třídní problematiku své doby. Vybrané romány *Z malého světa*, *Paní fabrikantová* a *Moderní upíři* byly analyzovány a bylo popsáno, jak autoři zachytili podstatné vývojové rysy tehdejší třídní společnosti, jak vykreslili sociální prostředí a jakými uměleckými výrazovými prostředky tyto skutečnosti v dílech zpodobili. Další zkoumanou otázkou bylo, jak se autoři vypořádali s romantickou tradicí románu, jakým způsobem a zda vůbec se v dílech projevila romantická a realistická etapa vývoje sociálního románu. A v neposlední řadě si práce kladla za cíl postřehnout, zda a jakým způsobem se v dílech odráží národnostní ideologie autorů. To bylo zkoumáno na vztazích příslušníků různých společenských tříd.

Zároveň byly pro tuto bakalářskou práci zvoleny takové romány, které už nebyly jen odrazem jisté společenské skutečnosti, ale ve kterých jsou změny ve společnosti považovány za hlavní faktor, který ovlivňuje chování a osobnost hlavního protagonisty příběhu.

Gustav Pflieger Moravský i Jakub Arbes se věnovali zkoumání společenských rozporů své doby a před zpracováním svých děl pečlivě studovali sociální prostředí, které se snažili ve svých dílech realisticky zobrazit. Jednotlivé společenské vrstvy, proletariát i buržoazii, již viděli z třídního pohledu. Gustav Pflieger Moravský tak například před tím, než začal psát sociální román *Z malého světa* studoval poměry dělnického továrního života v kartounce na Smíchově.

Hlavní umělecký význam sociálních románů Gustava Pfliegera Moravského spočívá v tom, že se jako první v české literatuře pokusil realisticky zobrazit život dělnictva v továrním prostředí a tematiku stávkového boje. Jako první volí také za svého literárního hrdinu protagonistu z proletářského prostředí. To je důvod, proč je jeho román *Z malého světa* průkopnický.

Ačkoli se Pflieger snažil podat reálný a co nejméně zkreslený obraz společenských vrstev, fabulační osnova románu je stále motivována romanticky a je příliš svírána vlasteneckými ideami. I jednání protagonistů je v mnoha ohledech ještě romantické. Hlavní hrdinové příběhu nejsou schopni překročit své morální zásady a snaží se především zachovat svou lidskou a národní čest. Tak se hlavní protagonista

románu *Z malého světa* Václav Procházka svobodně vzdává lepšího společenského postavení, a raději se stává vůdcem proletářského lidu. A hlavní hrdinka románu *Paní fabrikantová* spáchá sebevraždu, aby zachovala svou rodinnou čest a povinnost.

V jeho románech často dochází ke splynutí národnostní a sociální roviny. V dílech se tedy objevují jisté dobové stereotypy. Česká povaha je v kontrastu s německou vykreslena jako lepší. Tato tendence však vyplývá z komplikované národní situace, ve které autor žil a tvořil. Z tohoto důvodu Pflieger nedospěl k poznání hlubších třídních rozporů společnosti.

Jakub Arbes se pokusil ve svém díle *Moderní upíří* realisticky charakterizovat buržoazní třídu pomocí vykreslení vztahů jednotlivých protagonistů románu. V tomto díle zdařile poukázal na skutečnost, že člověka a jeho vztahy neformují pouze osobní vlastnosti, ale také reálné společenské vztahy a hodnoty. Rozhodující jsou tak především vztahy mezi lidmi, které do značné míry formuje společenský řád. Arbes ve svém díle zdařile rozlišil jednání vyplývající z kořistnické podstaty kapitalistické společnosti od projevů osobních charakterových rysů jednotlivce. Arbes postřehl, že vztahy uvnitř vládnoucí vrstvy začínají být určovány především společenským postavením a majetkem. Pro vrstvu buržoazie se stává typický rozklad rodinných, přátelských i manželských vztahů, které je ochotna pro hmotné prostředky obětovat.

Arbes se ve svém díle *Moderní upíří* vyvaroval lépe než Gustav Pflieger Moravský romantických přežitků a historicky lépe zachytil společenskou situaci v kapitalistickém řádu.

Díla obou autorů jsou v české literatuře sociálního románu přelomová.

Seznam použité literatury

Primární literatura

ARBES, Jakub. *Moderní upíři*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1960. 308 s.

PFLEGER MORAVSKÝ, Gustav. *Paní fabrikantová: Román z českého sociálního života*. 1. vyd. Praha: B. Kočí, 1924. 125 s.

PFLEGER MORAVSKÝ, Gustav. *Z malého světa*. 1. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1962. 398 s.

Sekundární literatura

FORST, Vladimír. Gustav Pfleger Moravský, In *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. Díl 3. sv. 2. P – Ř*. Praha: Academia, 2000, s. 898–901.

GREGOR, Alois. O životě a díle Gustava Pflergera Moravského. *Vlastivědný věstník moravský*, 1958, roč. 13, č. 3, s. 164–171.

HAMAN, Aleš. *Česká literatura 19. století a evropský kontext*. 1. vyd. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 1999. 182 s.

HLAVAČKA, Milan. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době I*. Praha: Historický ústav, 2014. 478 s.

JAKUBEC, Jan. Původce českého románu sociálního. *Lumír*, 1905/1906, roč. 34, č. 1, s. 13–27.

JANÁČKOVÁ, Jaroslava. *Český román sklonku 19. století*. 1. vyd. Praha: Academia, 1967. 206 s.

KOLEKTIV AUTORŮ. *Dějiny země Koruny české II*. 7. vyd. Praha: Paseka, 2001. 328 s.

KREJČÍ, Karel. Arbesovi „Moderní upíři“, In *Moderní upíři*. Praha: Mladá fronta, 1960. s. 297–301.

KREJČÍ, Karel. Gustav Pfleger Moravský, In *Z malého světa*. 2. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, 1962, s. 391–399.

- KREJČÍ, Karel. *Jakub Arbes: život a dílo*. Moravská Ostrava: J. Lukasík, 1946. 427 s.
- MOCNÁ, Dagmar a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. 1. vyd. Litomyšl: Paseka, 2004. 699 s.
- MRÁZEK, Otakar. *Vývoj průmyslu v Českých zemích a na Slovensku od manufaktury do roku 1918*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství politické literatury, 1964. 490 s.
- OSVALD, Václav. První román z dělnického života. *Dělnická osvěta*, 1931, roč. 17, č. 5, s. 179–186.
- PLÁNSKÁ, Božena. Sociální romány Jakuba Arbesa, In *Sborník Pedagogické fakulty v Českých Budějovicích*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987, s. 3–49.
- PURŠ, Jiří. *Dělnické hnutí v českých zemích 1849–1867*. Praha: Československá akademie věd, 1961. 147 s.
- PYTLÍK, Radko. *Česká literatura v evropském kontextu*. 1. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1982. 177 s.
- ŘEPKOVÁ, Marie. Jakub Arbes, In *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. Díl 1. A – G*. Praha: Academia, 1985, s. 73–78.
- SKALICKÁ, Vlasta. K výročí Gustava Pflagra Moravského. *Český jazyk a literatura*, 1983/1984, roč. 34, č. 1, s. 38–40.
- SKREČEK, Rudolf. Vydavatelské poznámky. In *Z malého světa*, 2. vyd. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, 1962. s. 386–390.
- SLABÝ, Zdeněk Karel. Nad románem *Z malého světa* Gustava Pflagra Moravského, *Var*, 1950/1951, roč. 3, č. 13/14, s. 422–433.
- URBAN, Otto. *Česká společnost 1848–1918*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1982. 690 s.
- VELEMÍNSKÝ, Karel. Gustav Pflieger-Moravský. *Časopis Musea království českého*, 1904, roč. 78, č. 16, s. 221–245.
- VESELÝ, Antonín. *Neblednoucí podobizny*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Kvádr, 1946. 244 s.

WILDT, Bedřich. Jakub Arbes, Moderní upíři, *Literární listy*, 1882, roč. 3, č. 11, s. 99.

ZELENKA, Miloš. Tvůrce sociálního románu, *Literární měsíčník*, 1989, roč. 18, č. 6, s. 714–717.